

Egy méltatlanul elfeledett orvos- statisztikus: Tormay (Krenmüller) Károly (1804–1871)

DR. SIMON KATALIN PhD, főlevéltáros, tanácsos

Budapesti Fővárosi Levéltár

E-mail : simonk@bparchiv.hu

DOI 10.23716/TT0.22.2018.06

Absztrakt:

A 19. századi nagy magyar orvosok egyik kiemelkedő, ám az utókor által méltatlanul elfeledett alakja a Vácott született Tormay (Krenmüller) Károly (1804–1871). Pesten, 1829-ben szerzett orvosdoktori címet, majd nyugat-európai tanulmányutát követően rövid ideig az orvosi karon dolgozott az állatorvoslás tanársegédjeként. 1832-től Tolna vármegye tiszteletbeli (1842-től rendes) főorvosa, és a szekszárdi kórház igazgatója lett, később táblabíró is. Mind a vármegye általános egészségügyi helyzetét, mind az orvosi rend reformjának kérdéseit szívén viselte: fejlesztette a rá bízott kórházat, ismeretterjesztő köteteket adott ki, valamint aktív szerepet vállalt az orvosok között megélénkülő párbeszédben. Rendszeresen publikált az *Orvosi Tárban*, a Budapesti Királyi Orvosegyesület levelező tagjává választotta. A vármegye által alkalmazott főorvosként hivatali kötelessége volt a II. József korában bevezetett, különböző szempontok alapján készített éves orvosi jelentések írása. Feltehetőleg innen eredt érdeklődése az orvosi statisztika iránt. Az egyetlen kortársai közül, aki nem csupán a Helytartótanácsnak, hanem a nyilvánosságnak, orvos társainak is megírta és cikksorozataiban megjelentette ezzel kapcsolatos megfigyeléseit az Orvosi Tárban és az Orvos-Sebészi Évkönyvekben Tolna vármegye példáján keresztül (népesség, orvosi személyzet, időjárás, fontosabb betegségek előfordulása, orvosi rendészet, kórház és gyógyszerterek állapota, védhimlőoltások adatai stb.). A szabadságharc idején a Honvédelmi Minisztérium Egészségügyi Osztályának tanácsosaként elsősorban a tábori kórházak megszervezésével foglalkozott, 1850-től a Helytartótanács egészségügyi tanácsosa és Pest város főorvosa. Ekkoriban jelentette meg a város orvosi topográfiáját, amely első ilyen jellegű monográfiája (*Medicinische Topographie der Stadt Pest*, Pest, 1854), s amely méltó párja Benkő Sámuel 1782-es Miskolcot, vagy Jankovich Antal Pest-Budát bemutató 1838-as hasonló kötetének. Az 1850-es évek második felében Pest város járványügyi és demográfiai viszonyairól a korábbi tolnaihoz hasonló cikksorozatot állított össze. Életműve mintegy összegzéseként 1869-ben külön előadást szentelt az orvosi statisztika témájának.

Előadásom célja, hogy bemutassam: Tormay (Krenmüller) Károly nyomtatásban megjelent és kéziratban maradt munkái (így például a váltóláz járványról írt jelentése 1847-ben) a mai napig kiváló forrását jelentik nemcsak az orvostörténet, hanem a történeti demográfia kutatói számára is.

Kulcsszavak: Tormay (Krenmüller) Károly, Tolna vármegye, Pest, főorvos, jelentés, orvosi topográfia, orvosi statisztika

---

Tormay (Krenmüller) Károly a 19. századi magyar orvoslás, valamint statisztika történetének sokoldalú, értékes alakja volt. Mégis, mind az orvostörténeti, történeti demográfiai szakirodalomban meglehetősen kevés helyen találkozunk nevével. Tanulmányunk ezt a hiányt hivatott pótolni.

Tormay (Krenmüller) Károly rövid életrajza

Krenmüller Károly 1804. június 29-én született Vácott, kézműves család fiaként.¹ Pesten végezte orvosi tanulmányait, s itt avatták orvosdoktorrá 1829. április 28-án. Ezt követően rövid – orvosi, botanikai és művészeti jellegű – tanulmányi utat tett Európában (Német-, Holland- és Franciaországban, Itáliában, Svájcban és Belgiumban).² Hazaérve tanársegéd lett a kórtani tanszéken (1829–1831 között).³ 1832 augusztusában nevezték ki Tolna vármegye tiszteletbeli főorvosává, valamint a szekszárdi Ferenc Kórház igazgató-főorvosává, ahova ifjú házasként került.⁴ 1842-től a vármegye rendes főorvosa lett, emellett aktív társadalmi életet élt, a Szekszárdi Kaszinó (1841. november 23.), valamint a Szegedi Takarékpénztár (1846) alapításában is részt vett.⁵ 1842. október 14-től a Budapesti Királyi Orvosegyesület levelező tagja (1850-es újjászervezésekor pedig, már mint pesti orvosdoktor, annak rendes tagja, sőt, 1852–1860 között alelnöke, 1857-től a Schuster-alap egyik tagja).⁶ 1844. október 13-án az orvosi kar tagjává választották.⁷

¹ Felmenői Bécsből költöztek Budára, majd Vádra. Apjának, Keresztély Mihálynak (1763–1830) Vácott földjei és szőlőmája volt. Édesanyja, Bottyány Borbála Szegedről származott. CSEKŐ 2009. 401., KOLLARITS 2009. 439.

² München, Nürnberg, Párizs, Genf, Milánó és Velence. FERENCZY – DANIELIK 1856. 590., CSEKŐ 2009. 400., 406., CSEKŐ 2012. 438., 441.

³ Varga és Csekő az állatorvosi tanszéket említi. VARGA 1964b 247., CSEKŐ 2009. 400.

⁴ 1833. április 27-én kötött házasságot Pesten a hannoveri születésű Huber Antóniával. KOVÁTS 1996. 167. Kollaritsnál 1835 szerepel a kórházi főorvosi kinevezés éveként. CSEKŐ 2009. 401–402., KOLLARITS 2009. 439., CSEKŐ 2012. 444.

⁵ Mindkettő választmányi tagja lett. KOLLARITS 2009. 439., CSEKŐ 2009. 406.

⁶ Orvosi Tár 3. folyamat 2. kötet 22. sz. (1842. november 27.) 339., Orvosi Hetilap 1. évf. 21. sz. (1857. október 21.) 323., SALACZ 1937. 36., 53–54.

⁷ Orvosi Tár 3. folyamat 6. kötet 17. sz. (1844. október 13.)

1845-ben kérvényezte neve magyarosítását Tormayra, amit a Helytartótanács 1846-ban engedélyezett.⁸ A vármegyében táblabíróvá is választották.⁹ 1848. május 1-én a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium Egészségügyi Osztályának lett az orvosrendészettel foglalkozó minisztériumi tanácsosa¹⁰ (tolnai hivataláról azonban csak a vármegye május 27-i közgyűlésén mondott le „*érzekeny és a megye iránti hálóját kifejező szavakban*”).¹¹ 1848 nyarától honvédorvos. Kinevezését követően „Oláhországba” és Moldovába küldték ki Eckstein Frigyessel és Plósz Lajossal a kolerajárvány megvizsgálására.¹² Június elejére Orsováig jutottak, majd Eckstein hazaindult, Tormay pedig lebetegedett, így a hónap második felében megálltak Plósszal Mehádián, felgyógyulását követően tudtak visszajönni ők is küldetésükről.¹³

Hazatérve a kórházügy rendezése lett fő feladata, Görgei Artúr megleléssel nyilatkozott Tormay Pozsonyban végzett munkájáról.¹⁴ A hadügyminiszter szeptember 16-i rendelete alapján igazgató főorvosként részt vett a tábori kórházak megszervezésében, országos kórházi parancsnokként, őrnagyi rangban.¹⁵ 1848.

⁸ „*A magyar hazának, alkotmányosságának, törvényeinek oltalma alatt, s jótéteményeivel élven, magam s családom azok jövődjével egybeforrunk Nemzetiségünk szilárdsága, kifejlődése azon egyik fő alap, amelyre jó és bölcs Fejedelmünk magas pártolása mellett épül jövődönk. Ezzel összhangzó, ebből folyó kötelességérzés... arra: hogy alól irt nevemet Tormayra változtassam.*”, idézi KOLLARITS 2009. 439. és CSEKŐ 2012. 444.; CSEKŐ 2009. 402.

⁹ TAMÁSKA 1984. 117.

¹⁰ A nádor és a miniszter május 1-5. között nevezte ki az osztály tagjait, Tormayt már 1-én, évi 1500 Ft fizetéssel. Az osztály igazgatója Stähly Ignác tanácsos lett, mellette Sauer Ignác tanácsos, országos főorvos, valamint Eckstein Frigyes, Havas Ignác, Tormay Károly, Zlamál Vilmos, Wagner Dániel tanácsosként, Sperlák (Sperlágh, Parlagi) Endre, Réczey Imre titkárként, Edvi Illés László és Fromm Pál fogalmazóként vett részt. A testület tagjait az *Orvosi Társban* meglehetősen kritikusan elemző Borsod–Miskolci Orvosegyesület tagjai Tormayt bizakodva üdvözlötk: „...mint megyei orvosi hivatalt viselt egyén tapasztalattal bírhat, egyébiránt nyilvános ernyedetlen munkásság bonunk orvostügye körül, még neki sem adott igényt, hogy a két testvérhaza orvostestületének bizalmát már jelenleg is bírhatná.” Fölszólítás a két testvérhaza orvosaihoz, az orvosi kar által elfogadott állodalmi orvosi ügyreform tervezetének miként taglálása s módosítása iránt. *Orvosi Tár* 4. folyamat 1. kötet 21. sz. 328. (1848. május 21.), VARGA 1960. 94., 100-101., F. KISS 1987. 428., 606.

¹¹ KOVÁTS 1996. 168.

¹² Tormaynak emellett a Tisza menti tifuszjárvány visszaszorításában is nagy szerepe volt. FERENCZY – DANIELIK 1856. 590., VARGA 1964a 152., VARGA 1964b 251.

¹³ Plósz június 14-i jelentésében komolyan aggódott Tormay életéért, úgy gondolta, társa megbetegedett kolerában. Utolsó ismert jelentésüket június 21-én írták Mehádiában. VARGA 1964a 158-161.

¹⁴ A honvédkórház rendbetételével Görgei Zsillovetz őrnagyot bízta meg, mint a pozsonyi kórházak főfelügyelőjét, Tormay egészségügyi szakemberként segítette ebben. „*Pozsonyba jövén a kórházakat a legnagyobb rendtelenségben találtam. Zsillovetz őrnagy úr, kit a pozsonyi kórházak főfelügyelőségével megbízta, Tormay egészségügyi tanácsnok úr közreműködésével a kórházakat, hol a betegek azelőtt emmi is alig kaptak, új rend behozatala, hanyag tisztel elmellőzése 's kitaró erőlye által oly karba helyezé, hogy meglelégedésemet tökéletesen kiérdemlé!*” VARGA 1964b 247.

¹⁵ Ekkor egy 1000 betegágyas kórházat terveztek Székesfehérvárott, és 2-300 ágyas kisebbeket Tolnán belül Ozorán, Simontornyán és Dunaölváron. Tormay Károly levele Tolna vármegye alispánjának, 1848. szeptember 20., lásd DOBOS 1998. 85-86. Kifejezetten Tormay feladata volt a váci és a veszprémi, 500–500 ágyas kórház felszerelése, de

december 17-én átkerült tanácsosként a Honvédelmi Minisztérium egészségügyi osztályához, 1849. februári lemondásáig.¹⁶ 1849. január 2-án kapott megbízást a szolnoki és szegedi tábori kórházak létrehozására, 5-én indult el Pestről, először Szolnokon és környékén, majd Makón és Szabadkán vizsgálta meg a helyi kórházakat. Miután Vásárhelyen felszerelt 200-, Szegeden pedig 250 betegágyat.¹⁷ 1849. május 26-ától július elejéig a Belügyminisztériumban újjászervezett polgári egészségügyi osztály munkájában Bugát Pál vezetése mellett Tormay Károly ismét tanácsosként vett részt.¹⁸

A szabadságharc leverését követően hadbíróság elé állították, de felmentették.¹⁹ 1850. január és szeptember között Esztergom vármegye főorvosának nevezték ki,²⁰ ugyanazon év augusztus 20-án²¹ elvállalta a budapesti cs. k. kormánykerület egészségügyi előadói státuszát, majd november 13-ától a Helytartóság tanácsosi állását.²² 1850. szeptember 30-ától 1860-ig, később 1862–1867 között Pest város főorvosi tisztségét töltötte be, épp Pest nagyvárossá válásának időszakában, szembe kerülve az ezzel járó problémákkal (szennyvíz, ivóvíz kérdése, szemétszállítás stb.), megoldást keresve azokra.²³ Orvosrendészetben tapasztalt személyként javasolta az összeállítandó statisztikákhoz a lelkészek pontos anyakönyvi adatszolgáltatását. Ami a szociális kérdéseket illeti: foglalkozott a prostitúció, bordélyházak ügyével, szívén viselte a lelencek sorsát, inasok helyzetét, figyelme még a lakhatás kérdésére is kiterjedt.²⁴ Az 1857-ben indult Orvosi Hetilap egyik közreműködője volt,

ő felügyelte a tábori orvosi személyzetet is. Őrnagyi kinevezéséről: *Pesti Hírlap* 1848. november 4., 205., TAMÁSKA 1984. 117., HERMANN 1990. 166., 179., KAPRONCZAY 2000, CSEKŐ 2009. 410.

¹⁶ 1848 decemberében Stáhly Ignác tábori főorvos a helyettesévé szerette volna tenni Tormayt, ez a kísérlet azonban sikertelen maradt. 1849 elején Tormay egészségügyi okokra hivatkozva mondott le, mivel sérelmezte, hogy a hadi egészségügyi osztály élére Flór Ferenc került helyette, noha eredetileg az ő neve is felmerült. *Pesti Hírlap* 1848. december 20. 244., F. KISS 1987. 432., 606., KAPRONCZAY 2000.

¹⁷ MNL OL H 85 Nr. 35. (140-151. p.) Tormay jelentése a tábori kórházakról (Szeged, 1849. január 16.), Nr. 90. (315–316. p.) Tormay jelentése (Debrecen, 1949. január 23.)

¹⁸ Tormay mellett Pólya József és Török József volt tanácsos, majd június 15-től Parlagi Endre és Kun Tamás dolgozott titkárokként, három fogalmazóval és egy gyógyszerészi számvevővel. Tormayt évi 2500 Ft fizetéssel vették fél. F. KISS 1987. 433–434., 606.

¹⁹ TAMÁSKA 1984. 118.

²⁰ FERENCZY–DANIELIK 1856. 590.

²¹ FERENCZY–DANIELIK 1856. 590.

²² Az 1849. július és 1853. áprilisa között működő M. Kir. Cs. Helytartóságon belül 1851. április 10-én alakultak az egyes kérdésekhez kapcsolódva külön ügyosztályok. A X. Osztály foglalkozott az egészségüggyel, élén Tormay Károllyal és Wachtel Dániellel, hetente egyszeri tanácskozással. Tormayhoz tartozott többek között az állatorvoslás is, az ő terveze alapján jelölték ki az ország marhahajtó útjait. SASHEGYI 1965. 222., KOVÁTS 1996. 168.

²³ Az 1851. évi birodalmi egészségügyi törvénynek eleget téve szorgalmazta tanácsosként a községi orvosi rendszer kialakítását, főorvosként pedig hatósági orvosi rendszert alakított ki Pesten, melyhez összeíratta az orvosdoktorokat, sebész-mestereket, polgári seborvosokat. KAPRONCZAY 2000, CSEKŐ 2009. 410.

²⁴ Pest város tanácsának benyújtott memoranduma részletes tartalmát lásd DÓKA 1973. 199.

rendszeresen publikált benne.²⁵ 1847-től tagja, 1862-től a K. Magyar Természettudományi Társulat rendes tagja.²⁶

A kiegyezést követően, 1867–1871 között a pesti Szent Rókus Kórház igazgatójaként tevékenykedett.²⁷ 1868. június 14-én az Országos Közegészségügyi Tanács rendes tagjává választották,²⁸ részt vett a közegészségügyi törvényt előkészítő Tanács munkájában, de tagja volt az Országos Statisztikai Tanácsnak is.²⁹ Pesten hunyt el 1871. augusztus 9-én.

Mit kutatott Tormay Károly és miért érdemes a mai kutatónak megismerni Tormay életművét?

Amint azt fentebb említettük, Tormay Károly érdeklődése rendkívül szerteágazó volt. Az orvosi témakon belül foglalkozott speciális kérdésekkel (részen tisztségéből adódóan), írt a szülészetről, állatorvoslásról, valamint a törvényszéki orvostanról. Igazán kedvelt témája azonban az orvosi szakigazgatás, közegészségügy különböző kérdéseit érintette, s ezen keresztül vált idővel egyik leginkább kutatott területévé az orvosi statisztika, valamint a közegészségügyi kérdések szociális vonatkozásai, élete vége felé ezzel kapcsolatban foglalkozott a nagyvárossá váló Pest társadalmi jelenségeivel, szociális kérdéseivel. Leszármazottai birtokában több, általa festett alkotást is őriztek. A család szekszárdi lakóházát – a város egyik első emeletes épületét a Pollack-féle vármegyeház mellett – ő maga tervezte, de részt vett a városháza kialakításában (sógorával, Huber Henrikkel, 1842–1846),³⁰ és foglalkoztatta a szekszárdi kórház bővítésének lehetősége, ami 1841-1842-ben valósult meg.³¹ A vármegye tisztikarának tagjaként elsősorban az ő nevéhez köthető az ún. szekszárdi szarkofág megőrzése annak megtalálását követően (1845), és elküldése a Nemzeti Múzeumnak.³² Valószínűleg

²⁵ BATÁRI 1977. 64.

²⁶ 1847-ben Bugát ajánlására vették fel. *Orvosi Tár* 3. folyamat 12. kötet 14. sz. (1847. október 3.) 224., *A Királyi Magyar Természettudományi Társulat évi jelentése tagjairól és 1866-ik évi működéséről*. Szerk.: KÁTAI GÁBOR. Pest, 1867. 28.

²⁷ Már előtte is viselte ezt a tisztséget, 1861–1865 között. CSEKŐ 2012. 452.

²⁸ VARGA 1964b 16–17.

²⁹ KELETI 1869. 170., VARGA 1964b 252.

³⁰ A család lakóháza 1855-től a Takarékpénztár, illetve a Kaszinó székhelye lett. VENDEL 2006[1941] 144., KOVÁTS 1987. 550., CSEKŐ 2009. 406–407., KOLLARITS 2009. 439.

³¹ A vármegye 1840 novemberében engedélyezte a kórház bővítését az Örültekházával (korábban mindössze 4 kis kamra állt az elmebetegek rendelkezésére), az új, 1842-ben felépült kórház emeletes volt, de nem pusztán méretei, hanem a különböző funkciók gondos elkülönítése (kórterem, vizsgáló, ápolók szobái stb.) miatt is volt korszerűbb elődjénél. Részletes leírást lásd VENDEL 2006[1941] 96., VARGA 1964b 247. és CSEKŐ 2009. 404.

³² A szarkofágot a vármegyeház mellett, a dologház („rabdolgoztató intézet”) alapozásakor találták 1845. április 23-án, majd hajón szállították fel Pestre, s rövid ideig a Lánchíd udvarán közszemlére tették. Egy kevésbé díszes szarkofág

ennek is köszönhető, hogy amikor a megyegyűlésen 1847-ben felmerül egy megyei múzeum létrehozása, Tormayt teszik meg annak felügyelőjévé.³³ Az építészet iránti lelkesedése és hivatástudata vezette később is, amikor 1858-ban közli egy kisebb méretű (38 ágyas) „községi kórház” ideáltervét, remélve, hogy Rudolf trónörökös születésének megörökítésére megfelelő alkalmat biztosítanak az ilyen intézmények.³⁴

Tormay életművét azonban egyes részkérdések alapján vizsgálták: rövid életrajzát közli Szállási Árpád (utalva rövid esztergomi korszakára, SZÁLLÁSI 1974), 1848/49-es szerepét emeli ki Kapronczay Károly és Varga Lajos (KAPRONCZAY 1996 és 2000, VARGA 1960 és 1964a-b). Pesti főorvosi éveivel és annak közegészségügyi kérdéseivel foglalkozott Tamáska Péter³⁵ és Dóka Klára (TAMÁSKA 1984, DÓKA 1973). Tolna vármegyei állategészségügyi jelentéseit dolgozta fel s illesztette a vármegye ilyen jellegű orvostörténeti kontextusába Kováts Jenő (KOVÁTS 1987 és 1996). Kováts „*rendkívül felvilágosult, képzett szakembernek nevezi*”, és felhívja a figyelmet arra, hogy Tormay, a vármegye rendes főorvosaként először kérvényezte 1843-ban önálló megyei állatorvosi poszt létesítését (igaz, ekkor még sikertelenül, hiszen az végül csak 1861-ben realizálódott), hivatalos jelentéseiben pedig minden kérdést érintett (veszettség, lépfene, oltás, kuruzslás stb.).³⁶

Irodalom-, család- és helytörténeti érdeklődés vezette Csekő Ernőt, aki Tormay Károlynak, mint Tormay Cécile nagyapjának igyekezett lehető legrészletesebb portréját megrajzolni (CSEKŐ 2009 és 2012). Történeti demográfiában mindössze rövid említés szintjén használják adatait (DÁVID ZOLTÁN 1957, FARAGÓ TAMÁS 1995): Dávid sommás ítéletet mond Tormay életművéről, mivel szerinte Tormay mindössze plagizálta Fényes Eleket, bár állítását semmivel nem támasztja alá.³⁷ A Tormay életművét behatóbban vizsgáló és ismerő kutatók viszont egyöntetűen nagyjelentőségűnek tartják munkásságát.³⁸ Polyák Andrea a 19. század második

(amit április 14-én találtak) ugyanekkor a Tormay-család kertjébe került. KUBINYI 1857. 10–11., T. BRUDER 1981. 39., CSEKŐ 2009. 406–407.

³³ CSEKŐ 2009. 406., KOLLARITS 2009. 439.

³⁴ Egy községi kórház terve. *Vasárnapi Újság* 5. évf. 38. sz. (1858. szeptember 19.) 452.

³⁵ Tamáska összegzése szerint Tormay „*Statisztikai munkái — amelyek alapján több neves akadémia levelező taggá választotta — a leíró és az oknyomozó statisztikai irány határmezsgyéjén helyezkednek el.*” TAMÁSKA 1984. 118.

³⁶ KOVÁTS 1996. 168–169.

³⁷ DÁVID 1957. 179.

³⁸ Ahogy az orvosi statisztikai munkáit üttörő jelentőségűnek nevező Varga Lajos írja: „... már az 1840-es években, amikor hazánkban az orvosi statisztika és annak jelentősége kevés ember előtt volt ismeretes, mind elméletileg, mind gyakorlatilag művelte azt, mégpedig olyan eredményesen, hogy a külföld figyelmét is magára vonta. Különösen Pest városáról németül írt közegészségügyi helyrajza volt az, amellyel nagy elismerést vívott ki magának. Ezt a munkáját a szerzők nemcsak többször idézték, hanem érdemei elismeréséül Tormay több külföldi társaság tagjává is választotta. Azt, hogy Tormay az orvosi statisztika művelésében mennyire kiűnt, bizonyítja egyik angol tudós

felében Pestre történő munkaerő-bevándorlás vizsgálatakor felhívja a figyelmet arra, hogy a jelenség, és annak demográfiára gyakorolt hatása már Tormaynak is feltűnt.³⁹

Tormay életműve

Tormay (Krenmüller) Károly disszertációját a hagymázról (*febris nervosa*) 1831-ben jelentette meg, azonban a rá következő években munkáinak tematikáját elsősorban hivatali feladatai határozták meg: Tolna vármegye főorvosaként egyfajta tankönyveket kellett írnia a vármegye szolgálatában álló seborvosok, bábák, valamint állatorvosok számára. Így született meg még 1831-ben az állatorvosok számára *A fogakról, különösen a hasznos házi emlős állatokat tekintve...* című könyv magyarul és németül, majd a *Rövid utmutatás a törvényszéki orvosnak*, amit kifejezetten a megyei büntető törvényszék kérésére állított össze 1844-ben,⁴⁰ hasonlóképpen az *Utasítás a védhimlő oltonyozásáról* című munkához. Legkiemelkedőbb ilyen jellegű alkotása a több kiadást megért *Bábászati Kalauz* (először 1846-ban jelent meg).⁴¹

A „tankönyvek” mellett hivatali kötelessége volt a vármegye egészségügyi helyzetéről évente jelentést tennie a Helytartótanácsnak. Noha a beküldendő adatok központilag meg voltak határozva, a Tormayt megelőző évekből – sok más vármegye, szabad királyi város vezetéséhez hasonlóan – a tolnai iratoknál is esetleges volt, melyik évben miről írtak (s miről nem). A beszámolókat végül Tormay öntötte egységes formába, s ezek szerint publikálta eredményeit is.⁴²

Beszámolóit a nyomtatott sajtóban is elkezdte megjelentetni, példaértékű, a mai napig mind hely-, mind orvostörténeti szempontból értékes írásokként, jellemzően cikksorozatok formájában. Reformkori cikkei közül kiemelkedik az *Adalékok t. Tolna vármegye orvos-statisztikájához*. A Schoepf Ágost-féle Magyar Orvos-sebész S Természettudományi Évkönyvekben 1844-ben megjelent ötrészes cikksorozat alapját az 1842/3. évi főorvosi jelentés képezte, amit a cikk szerkezetében is követett, fejezetei ennek megfelelően: Tájéltírás, Nép és népesezés,

véleménye, aki különböző országok statisztikai viszonyait tanulmányozta. Kiadott művében Tormay munkáját mind szerkesztési formájában, mind az adatgyűjtés rendszerességében példaképpül szolgálónak nevezte. A példamutatás egész életére és munkásságára egyaránt vonatkozott.” VARGA 1964b 252–253.

³⁹ Polyák 2003. 199. Polyák idézi Tormayt, mi szerint a születés- és halálozásszám közötti óriási különbséget csak a nagy létszámú bevándorló volt képes pozitív irányba billenteni.

⁴⁰ Oka, hogy a vármegyében használhatatlan látleleteket állítottak ki. Adalékok t. Tolna vármegye orvos-statisztikájához. Magyar Orvos-Sebész s Természettudományi Évkönyvek. II. kötet, 2. füzet, 10. sz. (1844. október) 195.

⁴¹ A kötet eladásából származó jövedelmet Tormay a szekszárdi kórház szülészeti osztállyal történő bővítésére ajánlotta fel. VARGA 1964b 248.

⁴² KOVÁTS 1987. 548.

Időjárás, Orvosi rend és rendőrség, Orvos-törvényszéki esetek, Orvosi személyek, Tudományos orvosi tárgyak és ügyek, Barmászat, Javaslatok és kívánatok a fentebbi IX. pontra nézve.⁴³ Mivel éles megfigyelő, írása részletes, analitikus, nem elégszik meg az egyes jelenségek pusztá leírásával, hanem kutatja azok okait, és keresi rá a megoldást (például a Sárvízre töltéseket kellene építeni, az oltás sikeresebb lenne, ha a helyi hatóságok is közreműködnének és meghatározott időben végezhetnék el, ahol veszélyt érzlelnek, ott a kutyákat házban, vagy pórázon, szájkosárral tartsanak, vagy irtsák őket ki stb.). Kritikusan kezeli, de nem veti meg a népi gyógyászat hasznát, amennyiben az bizonyítást nyer (így kőrishogár-por veszélyre, fűzfaág héjának főzete váltólázra). Schoepf megköszönte a „jeles, velős közleményt”, és az általános orvosi reform reményében mintául állította azt a többi hatósági orvos számára.⁴⁴

Másik jelentős, kétrészes cikke az *Orvosi Tárban* látott 1847-ben napvilágot, *A közegészség és orvosi rendőrség állapota Tolna-megyében 1845/6-ban* címmel.⁴⁵ Különbség az előzőhöz képest, hogy a lakosság morális, szellemi és egyéb tulajdonságait részletesebben mutatja be, ugyanakkor közeledik a modern, statisztikusi szemlélethez, mivel egyedi személyek helyett egyre inkább a számszerű elemzés felé tevődik a hangsúly. Az első fejezetek különösen értékesek a néprajz és a helytörténet szempontjából.⁴⁶ Hangvétele kritikusabbá válik.⁴⁷

Tormay Károly 1848 előtti életének legjelentősebb monográfiáját Tolna vármegye főorvosaként jelentette meg. Kötetében gyakorlatilag a Helytartótanácsnak írt kötelező jelentéseket fűzte össze önálló alkotássá és adta ki *Tolnamegye orvosi hely népirata* címmel 1846-ban. Az ún. *medizinische Topographie* és az orvosi statisztika mint műfaj már az 1780-as évektől jelen volt hazánkban is. Az egyik első ilyen leírást Benkő Sámuel készítette Miskolc városáról 1782-ben (*Topographia oppidi Miskolcz*). Kezdetben a nevezetesebb fürdőhelyek

⁴³ Adalékok t. Tolna vármegye orvos-statisztikájához. Magyar Orvos-Sebész s Természettudományi Évkönyvek. I. kötet, 6. füzet, 6. sz. (1844. június) 299–301.; II. kötet, 1. füzet, 7. sz. (1844. július) 45–47.; II. kötet, 2. füzet, 8. sz. (1844. augusztus) 91–93.; II. kötet, 2. füzet, 10. sz. (1844. október) 194–197.; II. kötet, 2. füzet, 12. sz. (1844. december) 298–300.

⁴⁴ Magyar Orvos-Sebész s Természettudományi Évkönyvek. II. kötet, 2. füzet, 12. sz. (1844. december) 299–300.

⁴⁵ A közegészség és orvosi rendőrség állapota Tolna-megyében 1845/6-ban. *Orvosi Tárb* 3. folyamata 12. köt. 6. sz. (1847. augusztus 8.) 86–95. és 7. sz. (1847. augusztus 15.) 97–112.

⁴⁶ Lásd pl. a magyarok-németek közti különbség leírását: „A magyarnak járása lassú, rövidet lép, s semmiféle munkánál ereje egész kifejlődéséhez nem jut. A német gyöngébb testalkotású, gyorsabban és hosszabbat lép a magyarnál, dolgozabb, de nem oly tartós erejű, nála az élet a munkássággal azonos, de még nem élelet; ezen munkásságot csak táplálékkal képes a német fűntartani, a magyar kevesebb eledel mellett többet képes dolgozni.” vagy „Népink mérsékletes, többnyire dolgoz s előrelátó, a földmivelő erkölcsisége nagyobb, mint az iparüzőé, ezé pedig nagyobb mint a pásztoré.” Uo. 94–95.

⁴⁷ Kiszámolta például az egy főre eső orvosi személyzetet, ami úgy tűnik, mintha elegendő lenne, azonban felismeri, hogy az elhelyezkedést is figyelembe kell venni, s így már más eredményre jut. Az egészségügyi mellett a szociális hatásokra is figyel, javasolta például a pennsylvaniai börtönrendszer meghonosítását. Uo. 108.

leírása volt a cél, majd ez kibővült városok, térségek általános, orvosi szempontú bemutatásával, majd a francia forradalmat követően a különböző számszerű nyilvántartások nyilvánosságra hozatalával előtérbe került a statisztikai irány.⁴⁸ A 19. század első felére a Habsburg Birodalom nagyobb fürdőhelyei mellett elkészült Bécs, Prága leírása, Közép- és Kelet-Európában pedig többek között München, Drezda, Szentpétervár, Rostock, Danzig és Würzburg elemző monográfiája. Amint láthatjuk, a műfaj elsősorban német nyelvterületen örvendett népszerűségnek. Jellegeből adódóan magában rejtette az egyes kötetek ismételt, frissített kiadásának szükségességét is (attól függetlenül, hogy ez a gyakorlatban nem igazán valósult meg). Magyarországon az ilyen jellegű munkák elkészítésében nagy segítséget jelentett a vármegyék, városok megbízott főorvosai által kötelező jelleggel, a Helytartótanácsnak rendszeresen benyújtandó jelentések megléte.

Pest-Budáról több leírás készült a reformkorban, így Jankovich Antal, József nádor háziorvosa (*Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern*, 1838), valamint a pesti gyakorló orvos, Schlesinger Ignác tollából (*Medizinische Topographie der königl. Freistädte Pesth und Ofen*, 1840). Ezeken kívül épp a Tolna vármegyével szomszédos Baranyában örvendett sikeresnek ez a műfaj. Pécs város főorvosa, Hölbling Miksa egy évvel Tormay előtt adta ki *Baranya vármegye orvosi helyiratát*, vele egy időben pedig Patkovics József *Szabad királyi Pécs városának orvos-statisztikai helyiratát*.⁴⁹ Rövidke orvosi helyileírást adott Schoepf folyóiratában „Dr Z-i” Egerből (1844).⁵⁰ Az Orvosi Társas és később más sajtótermékben rendszeresen közölték a pesti egyetemi kóroda, illetve a Rókus Kórház betegforgalmával kapcsolatos kimutatásokat, ez azonban önmagában még nem tekinthető elegendőnek egy orvosi topográfiához.

Ezen orvosi topográfiai könyvek megírásának idején tehát még nem voltak a műfajnak egységesen kidolgozott elvei, ugyanakkor, mivel az orvosok tényleges hatósági segítség nélkül, önszorgalomból kezdtek bele, már az anyaggyűjtést is nehézkessé tette.⁵¹ Nem csoda, hogy Jankovich bevallása szerint mindössze tíz év alatt tudta megírni könyvét, amelynek felosztásánál mindössze a saját logikájára, valamint az általa olvasott külföldi orvosi topográfiákra (Bécs, Würzburg, Rostock, Danzig) támaszkodhatott – végül, de nem utolsó sorban pedig Schams Ferenc

⁴⁸ FANGERAU – MARTIN, 2013. 3–4.

⁴⁹ Patkovicsnál kevés számszerű adat szerepel, ellenben leírása rendkívül plasztikus. Patkovics József: Pécs-városának orvos-statisztikai helyirata. Orvosi Tár 3. folyamat 10. kötet 12. sz. (1846. szeptember 13.) 177–182. és 13. sz. (1846. szeptember 20.) 198–206.

⁵⁰ Dr. Z-i: Orvos-statisztikai jegyzetek Egerből. Magyar Orvos-Sebész és Természettudományi Évkönyvek. 1. évf. 10. sz., II. kötet 4. füzet (1844. október) 197–199.

⁵¹ Ez nem csak Magyarországon volt probléma. Az első, egységesség bevezetésére törekvő munka – noha Franciaországban már a század első felében is jelentős előrelépések történtek – csak 1865-ben jelent meg, Friedrich Oesterlen tollából (*Handbuch der medicinischen Statistik*). Fangerau – Martin, 2013.

1821–1822-ben megjelent általános Pest-Buda leírására.⁵² Hölbling a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók VI., 1845 augusztusi pécsi vándorgyűlésének alkalmából jelentette meg könyvét, hálából, amiért annak titoknokának választották.⁵³ A központi szabályozás hiányának eredménye volt, hogy Jankovich-csal párhuzamosan írta meg Schlesinger saját művét (a pesti orvosi kar által 1835-ben meghirdetett pályadíj készítette a több évtizede ott praktizáló orvost a munka megírására), aki éppen ezért fel is vetette, hogy hasznos lenne –a topográfia pedig teljesebbé válhatnának–, ha egy orvosi egyesület felügyelné az ilyen jellegű kiadványokat.⁵⁴

A helytartótanácsi jelentések, valamint a megjelent művek arra sarkallták az ország vezető orvosait, hogy tervet dolgozzanak ki: előbb-utóbb minden térségnek, népesebb városnak elkészüljön a maga orvosi topográfiája. A Helytartótanács 1847. április 27-én intézett leiratot az orvosi karhoz, mely szerint, mivel hazánkban szinte nélkülözzük az orvos-statisztikai adatokat, megbízzák Stáhly Ignácot annak megszervezésével, orvoskari tagok bevonása mellett.⁵⁵ Az ún. orvosstatisztika fejlesztésének kérdését a pesti orvosi kar 1847. május 30-i rendkívüli ülésén részletesen tárgyalták. Megegyeztek abban, hogy bizottmányt hoznak létre Tolna vármegye egykori első főorvosának, Havas Ignácnak, Tormay Károly hivatali elődjének elnökletével, a jövőbeni munkák elkészítéséhez szükséges egységes szempontok kidolgozásához. Havas javasolta a főorvosok bevonását a munkálatokba, míg Eckstein Frigyes felvetette a gyakorló orvosok bevonását, nyújtsák be ilyen jellegű munkáikat. Wagner János az addig meglévő adatok tökéletlensége mellett a külföldi minták összegyűjtésére helyezte a hangsúlyt. Rupp hiányolta az orvosi statisztikákhoz szükséges pontos népesedési statisztikákat, és annak megvalósításához az intézményi háttérrel (az angol példát említve, ahol egy nap történik az adatgyűjtés, 30 000 ember bevonásával). Plosz Lajos különbséget tett az ország közegészségi, valamint az orvosi rend statisztikája között, az utóbbit tartva reális vállalkozásnak. Havas Ignác saját praxisát hozta fel példának: Tolnában a főorvosi jelentések elkészítéséhez évek óta hatékony módszert dolgoztak ki, amely alapján a járási seborvosok negyedévente küldtek külön, 24 pontos jelentéseket a főorvosnak. Ez nagymértékben megkönnyítette a főorvos munkáját.⁵⁶ Ifj. Bene

⁵² Jankovich 1838. IX–XIII.

⁵³ Ugyanakkor a gyors munka miatt szabadkozott, s tervezett egy részletesebb változatot is megjelentetni. Hölbling 1845. XIII–XIV.

⁵⁴ Schlesinger 1840. V–VII.

⁵⁵ Mernyei: A kir. orvoskar 1847-ki május 30-án tartott rendkívüli ülése s fontos tárgya! Orvosi Tár 3. füzet 11. kötet 24. sz. (1847. június 13.) 378–384.

⁵⁶ Lásd például Traiber Józsefnek, Tormay utódának a szekszárdi Ferenc Kórház élén, az Orvosi Tárban megjelent kimutatását az intézmény betegeiről (Áttekintete ama Kóroknak s száma azon betegeknél, melyek a Szekszárdi

Ferenc szerint Tormay leírása Tolna vármegyéről példaértékű („*olly jeles, hogy ha csak fél hazánkról hasonlót nyerhetnénk, büszkén léphetnénk föl a nyilvánosságban*”),⁵⁷ s ezért célszerűnek tartotta felhasználását a leendő többi munkához is, mintaként. Az ülésen részt vett a Pest-Budát leíró Schlesinger Ignác, aki szintén a már meglévő adatok publikálása mellett foglalt állást.⁵⁸ Végül megegyeztek két választmány létrehozásában, az első feladata az orvosok által a jövőben beküldendő minta kidolgozása (Havas Ignác, Tessényi Zsigmond, Wagner János, Nendtvich Károly, Stockinger Tamás, Török József), a másodiké a beküldendő statisztikai adatok rendezése, publikálásra előkészítése (Eckstein Friyges, Toldy Ferenc, Schoepf Ágost, Frommhold Károly, Schlesinger Ignác, Kovács Sebestyén Endre). A vitát Stáhly bizakodó szavai zárták: ha országos szintű összefoglalóra még nem, de regionális kiadványokra lehet számítani.⁵⁹ Wagner János július végéig kidolgozott az addig megjelent művek alapján egy mintát, amit októberig a többi orvosi tag között köröztettek.⁶⁰ A bizottmány működésének tényleges megkezdését végül az 1848. évi események megakadályozták, több adatunk nincs róla.

Tormay, mint Pest város főorvosa: az orvos-statisztikus és munkái 1850 után

Tormay érdeklődése az orvosi topográfia és statisztika iránt a szabadságharc leverését követően sem lankadt. Pest város főorvosaként a Tolna megyeiekhez hasonló részletes leírásokat készített az európai jelentőségű nagyvárossá növekvő Pest lakóiról és egészségügyi helyzetének változásairól. A munka nagyobb mennyisége, volumene, Tormay tapasztalatai révén ezen írárok érettebbek, egyre nagyobb jelentőséget kapnak benne az egyének helyett az absztrakt számok, a statisztikai vizsgálatok, s ezzel együtt, a nagyvárossá válás kellemetlen hozadékára, a negatív szociális jelenségekre is felfigyel.

Tormay mondhatni ott folytatja a szabadságharc leverése után publicisztikáját, ahol a reformkorban abbahagyta, „mindössze” annak tárgya változott – a szerző új

Ferencz-kórházban 1842d. november elejétől 1843d. october végeig orvosoltattak. Orvosi Tár, 3. folyamata 5. kötet 25. sz. /1844. jún. 16./

⁵⁷ Memyei 1847. 381.

⁵⁸ Uo. 381.

⁵⁹ „Csak magvát vetethjük a kívánt jónak, mi meg lehet tán csak évtizedek után fog létesülhetni. A létező adatok nyomán országos orvosi statistikával föllépniünk nem lehet, ha azonban minden fél évben csak egy megyéről is adnék azt, lesz ennek jótékony sikere. Vannak kezeimben jó adatok a Jász-Kúnságról, a mi bennök hiányzanék, azt pótlólak ki lehet kérniük!” Uo. 383.

⁶⁰ Elvileg októberben tárgyalták volna a tervezetet, azonban nincs róla több hír. A pesti orvosi kar 1847. július 25-26-i ülései. Orvosi Tár 3. folyamata, 12. kötet 17. sz. (1847. október 24.) 267.

tisztségével együtt: a vármegye helyett a nagylélekszámú város.⁶¹ Első ilyen írása a Budapesti Hirlapban megjelent négyrészes cikksorozat *Statistikai adatok...* címmel, Pest 1851/2. évi egészségügyi helyzetéről. A cikkek a közlőnyben hivatalos jelentésként láttak napvilágot. Nézőpontjában a természeti környezett helyett az épített lesz hangsúlyos (utcák, házak). Tormay hangvétele továbbra is kritikus, különösen a szociális témáknál, mint a bordélyházak, lelenckek, lakhatás kérdése, ugyanakkor javaslatokat tesz a problémák megoldására (például az örökletes betegségeket jobban kellene figyelnie a lelkészeknek házasság előtt).

Az 1854/5. évi helyzetről szóló beszámolóját több helyen, magyarul, németül, valamint önállóan is megjelentette (*Bevölkerung der Städte Buda-Pest und ihre Bewegung im Jahre 1854/55*).⁶² Ennek különlegességét az adja, hogy Pest mellett kivételesen Buda is szerepel benne. Újdonság, hogy elméleti bevezetővel indítja leírását, amely szerint a porosz orvos-statisztikai mintákhoz próbál igazodni írásában. Pest-Budát az európai nagyvárosok mellé sorolja.

A statisztika iránti érdeklődésének fokozódó növekedését jelzi, hogy 1857-ben előadással is részt vett a III. nemzetközi statisztikai kongresszuson Bécsben – ezáltal Keleti Károly előtt ő képviselte elsőként a tudományágban Magyarországot nemzetközi szinten. Tapasztalatairól az Orvosi Hetilapban és a Budapesti Királyi Orvosegyesületben is beszámolt (1857. szeptember 14-én), amelynek bevezetőjében olvashatjuk Tormay egyfajta „hitvallását” a statisztikáról, kiemelve a számokon keresztül megismerhető valóságot (3. melléklet).⁶³ A kongresszus egyik legnagyobb eredményének a Párizsban kidolgozott halálloki statisztikát és orvosi halotti levelek mintáját tartotta, hiszen ezek egységesítése neki is sok gondot okozott.⁶⁴

A *közegészség állapota Pest szabad királyi városában 1858-dik évben* című cikksorozata a bécsi statisztikusi kongresszust követően készült, s az ott lefektetett alapelveket követve, itt már kifejezetten előtérbe kerültek a táblázatos kimutatások. A többi Pestről szóló beszámolóhoz hasonlóan ezt is több helyen publikálta.

A Tolna vármegyét bemutató monográfiája ötvenes évekbeli párja az 1854-ben megjelent *Medicinische Topographie der Stadt Pest* című könyve, amely nemzetközi sikert és elismertséget hozott szerzőjének. A kötet jóvedelmét a szerző, a Bábászati kalauzhoz hasonlóan, jótékony célra ajánlotta fel: egy pesti szegényápoló

⁶¹ Pest lakosságával (lélekszám, annak változása, összetétel stb.) foglalkozott érintőlegesen például a Pest–Budát leíró Joseph Vinzenz Haeufler is. HAEUFLER 1854. 52–88.

⁶² Tormay szerette minél több fórumon, magyarul és németül is ismertetni eredményeit, rendszeresen adta ki azokat Emich Gusztávnál. Feltehetőleg ennek szerepe lehetett abban, hogy gyermekeik, Tormay Adél és ifj. Emich Gusztáv összeismerkedjenek és végül 1865-ben összeházasodjanak.

⁶³ Az 1857-ik évi Auguszt. 31-től Szeptember 6-ig Bécsben tartott harmadik nemzetközi statisztikai gyűlekezet üléseinek rövid vázlata orvosi szempontból. *Orvosi Hetilap* 1. évf. 18. sz. (1857. október 1.) 280–284.

⁶⁴ A mintákat lásd a cikk folytatásában: *Orvosi Hetilap* 1. évf. 19. sz. (1857. október 8.) 296–301.

intézet, az Elisabethinum megalapítására.⁶⁵ A könyv négy nagy fejezetre (topográfia, időjárás, néprajz, egészségügy) tagolódik, s Pest méreteiből adódóan nagy szerepet kapnak benne a lakókról készült táblázatos kimutatások (így születés, házasság, halál városrészenkénti megoszlása vagy az uralkodó betegségek áttekintő táblázata). A külföldi recenziók egyöntetűen dicsérték azt, s buzdították Tormayt annak folytatására. Kritikájukban a legtöbben hiányolták Budát (és Óbudát) Pest mellől.⁶⁶ A Bécsi Orvosegyesület üdvözölte az új kötetet, amelyre Schlesinger óta szüksége volt a városnak, ráadásul egy nagyvárosban különösen fontosnak tartották a rendszeres statisztikai nyilvántartások vezetését (és hiányolták a hasonló tematikájú friss magyarországi köteteket). Javasolták viszont – hogy külföldiek számára könnyen követhető legyen –, egy térképmelléklet csatolását a kiadványhoz, valamint bővítését. Felvetették a betegségekről szóló táblázatok átnézését és rendezését, mivel a rák sehol nem szerepelt benne, és szerkezetileg sem értettek vele teljesen egyet.⁶⁷

Az 1858. évről szóló jelentése (*Das Sanitätsjahr 1858 in der Stadth Pest*) hasonlóképpen nagy nemzetközi érdeklődést váltott ki, hiszen ekkorra Tormay már Európa-szerte számon tartott orvos-statisztikussá vált.⁶⁸ A Bécsi Orvosegyesület egyik ülésén külön ezzel foglalkoztak, sőt, az alapján könnyen össze tudták hasonlítani a pesti és bécsi viszonyokat, és arra a következtetésre jutottak, hogy egy mintavázlat kidolgozását követően további, gyakorlati haszonnal kecsegtető, nem csupán érdekes összehasonlítás céljából el kellene készíteni Bécs, majd a birodalom többi nagyvárosának ilyen kötetét.⁶⁹ Az egyesület hetilapjában Tormay hivatali orvostársa, Pest vármegye főorvosa, Glatter Ede (Ignác) közölt kétrészes

⁶⁵ *Budapesti Hírlap* 1854. augusztus 6. (cím nélkül) Ugyanitt hiányolták, hogy a jól szerkesztett, közérthető munka magyarul nem jelent meg (s a *hasonszemvi*, azaz homeopátiás orvosok nevei hiányoznak belőle).

⁶⁶ Lásd pl. Dr. Tormay statisztikai munkálatairól. *Budapesti Hírlap*. 1859. január 18. 13. sz. (Dr. Menges Péternek a *Zeitschrift für Staatsarzneikundeben* 1848-ben megjelent leírását közlik.) Menges recenziójáról lásd még: Dr. Menges P. Tormay tr. statisztikai munkálatairól. *Orvosi Hetilap* 3. évf. 3. sz. (1859. január 16.) 51–52. Menges nemcsak az orvosok, de a hivatalnokok számára is hasznosnak találta a műfajt, Tormayt biztatta annak folytatására, és Buda belefoglalására a továbbiakban.

⁶⁷ *Medizinische Topographie der k. Freistadt Pest... Zeitschrift der k. k. Gesellschaft der Ärzte zu Wien*. 10. évf. 9. füzet (1854. szeptember) 255–257.

⁶⁸ Beszerezte a bécsi Tudományos Akadémia, de Tormay megküldte az Osztrák Földrajzi Társaságnak is. *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-Naturwissenschaftliche Classe*. XXXVIII. Band 5. (1859. november 4-i ülésen mutatták be.) *Mittheilungen der keiserlich-königlichen Geographischen Gesellschaft*. III. Jahrgang, 1859. Von FRANZ FOETTERLE. Wien, 1859. 101. (1859. október 18-i ülés)

⁶⁹ 1859. december 17-én Helm professzor vezetésével. Helm felhívta a figyelmet arra, hogy Tormay a katonai évet vette alapul, s ez más városokkal történő összehasonlítás során eltérő következtetéseket eredményezhet. (Amint láthattuk, Tormay kezdettől fogva ehhez a rendszerhez igazodott.) *Zeitschrift der k. k. Gesellschaft der Ärzte zu Wien*. 16., 109. évf. 4. sz. (1860. január 23.) 62., részletes leírása: Uo. 109. évf. 7. sz. (1860. február 13.) 109–112.

recenziót.⁷⁰ A nemzetközi vérkeringésbe kerülését jelzi, hogy a londoni, 1861. évi IV. nemzetközi statisztikai kongresszus munkái közé bevették az 1858-ról és 1854-ről szóló összefoglalóit, sőt, mivel a halálokok rendszerezése továbbra is élénk diskurzus tárgyát képezte, többek között az ő munkáját is figyelembe vették annak megvitatásakor.⁷¹

Az 1860-as években kevésbé termékeny, a jelek szerint az írás háttérbe szorult életében, teret adva a hazai hivatalos statisztika és közegészségügy intézményes kereteinek megteremtésével kapcsolatos munkálatoknak. Életműve a mai napig méltó példája a precíz, ugyanakkor felelősségteljes, erős szociális érzékkel rendelkező orvosénak.

Felhasznált irodalom

Források

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

H 85 1848/1849-i minisztériumi levéltár, Honvédelmi Minisztérium Egészségügyi Osztály

FARR, WILLIAM (1861): Report of the proceedings of the fourth session of the International Statistical Congress, held in London July 16th, 1860, and the Five following days. London, 1861.

HAEUFLE, JOSEPH VINZENZ (1854): Buda–Pest: historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen. Pest, 1854.

JANKOVICH, ANTON (1838): Pesth und Ofen mit eihren Einwohnern, besonders medicinischer und anthropologischer Hinsicht. Ofen, 1838.

KELETI KÁROLY (1869): *A hivatalos statistika Magyarországon*. Pest, 1869. (Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények 6. kötet II. füzet)

KUBINYI ÁGOSTON (1857): *Szekszárdi régiségek*. Pest, 1857.

SCHLESINGER, I[GNAZ]. (1840): Medicinische Topographie der königlichen Freistädte Pesth und Ofen. Pest, 1840.

⁷⁰ Glatter, aki megyei viszonylatban foglalkozott hasonló kérdésekkel, de kevésbé részletesen, lényegében csak hibákat keres a munkában, például a haláleset okánál szerinte elég lenne egy rubrikába tennie a véletlen folytán bekövetkezett halált és a megfagyást. Hiányolta az egyes közegészségügyi kérdésekre javaslatok tételét, noha épp ezek jellemezték Tormay korábbi cikkeit. GLATTER Dr.: Kritik. Das Sanitätsjahr 1858 in der Stadt Pest.... *Wiener Medizinische Wochenschrift*. 10. évf. 5-6. sz. (1860. február 4. és 11.) 72–73., 87–88.

⁷¹ FARR 1861. 17., 510.

TORMAY (KRENMÜLLER) KÁROLY műveinek listáját lásd a mellékletben!

Budapesti Hírlap 1853, 1854, 1859

Orvosi Hetilap 1857, 1859

Orvosi Tár 1842, 1846–1848

Pesti Hírlap 1848

Vasárnapi Újság 1858

Szakirodalom

BATÁRI GYULA (1977): Az Orvosi Hetilap első korszaka (1857–1867). *Orvostörténeti Közlemények* 81. Budapest, 1977. 55–71.

CSEKŐ ERNŐ (2009): Tormay Cécile, illetve Herczeg Ferenc szekszárdi kötődéséről és családjaik történetének szekszárdi időszakáról. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 31. Szekszárd, 2009. 395–438.

CSEKŐ ERNŐ (2012): Befogadás és kitagadás. Adalékok a német-magyar asszimilációhoz: Tormay Cécile és Dienes Valéria családi hátteréről. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 34. Szekszárd, 2012. 431–466.

DÁVID ZOLTÁN (1957): Az 1715–20. évi összeírás. KOVACSICS JÓZSEF (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, 1957. 145–199.

DOBOS GYULA (1998): Tolna Megye 1848–1849-ben. Forrásgyűjtemény. Szekszárd, 1998.

DÓKA KLÁRA (1973): Pest város polgári közegészségügyének megszervezése, 1850–1852. *Orvostörténeti Közlemények* 69–70. Budapest, 1973. 191–201.

FANGERAU, H. – MARTIN, M. (2013): Medizin und Statistik: Einblicke in die Geschichte einer schwierigen Beziehung. *Proceedings der 17. Konferenz der SAS-Anwender in Forschung und Entwicklung e.V. [28. Februar - 1. März 2013, Universität Ulm]* Szerk.: MUCHE, RAINER – MINKENBERG, RALF. Aachen, 2013, 1–10.

FARAGÓ TAMÁS (1995 [2008]): Budapest népességfejlődésének vázlata (1840–1941). *A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században*. Budapest, 2008. (Várostarténeti tanulmányok 9.) 17–36.

FERENCZY JAKAB – DANIELIK JÓZSEF (1856): *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény. I. kötet*. Pest, 1856.

F. KISS ERZSÉBET (1987): *Az 1848-1849-es magyar minisztériumok*. Budapest, 1987 (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltarténet 7.)

HERMANN RÓBERT (1990): Csány László, mint a feldunai hadtest kormánybiztosa (1848. szept. 29. – 1849. jan. 18.). *Kossuth kormánybiztosa, Csány László 1790–1849.* Zalaegerszeg, 1990. 133–219. (Zalai Gyűjtemény 30.)

KAPRONCZAY KÁROLY (1996): Tormay Károly emlékezete halála 125. évfordulóján. *Orvosi Hetilap*, 1996. (137. évf.) 50. sz. 2812–2814.

KAPRONCZAY KÁROLY (2000): Tormay Károly. *A Szabadságharc egészségügye és honvéderősei, II. kötet.* Sajtó alá rend.: GAZDA ISTVÁN. Piliscsaba – Budapest, 2000. 331–333.

KOLLARITS KRISZTINA (2009): „Tormay Cécile-nek igaz rokonérzéssel Babits Mihály”. Adalékok Babits Mihály és Tormay Cécile kapcsolatához. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 31.* Szekszárd, 2009. 439–464.

KOVÁTS JENŐ (1987): Állategészségügyi emlékek Tolna megyében (1654–1867). *Tanulmányok Tolna megye történetéből 11.* Szekszárd, 1987. 545–590.

KOVÁTS JENŐ (1996): Tolna (vár)megye állategészségügyi igazgatása és állatjárványvédelme 1780–1980 között. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek 5.* Szekszárd, 1996. 165–189.

POLYÁK ANDREA (2003): A szakképzetlen munkaerő Pestre történő vándorlása a 19. század második felében. Rendi társadalom – polgári társadalom 10. A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban Ipar és társadalom a 18–20. században, A Hajnal István Kör- Társadalomtörténeti Egyesület 10., jubileumi konferenciájának előadásai (Salgótarján, 1996. augusztus 22–23.). Szerk.: SASFI CSABA. Salgótarján-Budapest, 2003 (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei levéltárból 41.)

SALACZ PÁL (1937): A Budapesti Kir. Orvosegyesület jubiláris évkönyve 1837–1937. Budapest, 1937.

SASHEGYI OSZKÁR (1965): *Az abszolútizmus kori levéltár.* Budapest, 1965. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, I. Levéltári leltárak 4.)

SZÁLLÁSI ÁRPÁD (1974): Tormay Károly. *Orvosi Hetilap*, 1974. (115. évf.) 24. sz. 1417–1418.

T. BRUDER KATALIN (1981): A szekszárdi szarkofág két kancsójának újrarestaurálása. *Múzeumi műtárgyvédelem 9.* 1981. 37–50.

TAMÁSKA PÉTER (1984): Tormay Károly jelentése Pest közegészségügyének 1852. évi helyzetéről. *Orvostörténeti Közlemények 105–106.* Budapest, 1984. 117–128.

VARGA LAJOS (1960): Adatok a szabadságharc egészségügyi szolgálatának megszervezéséhez. *Orvostörténeti Közlemények 17.* Budapest, 1960. 93–103.

VARGA LAJOS (1964a): Adatok az 1848-ban, „Moldovában és Oláhhonban kiütött cholera járvány” megismeréséhez. *Orvostörténeti Közlemények* 30. Budapest, 1964. 151–165.

VARGA LAJOS (1964b): Az Országos Közegészség Tanács kiemelkedő orvos tagjai (1868–1893). *Orvostörténeti Közlemények – Supplementum* 2. Budapest, 1964.

VENDEL ISTVÁN, VITÉZ (2006[1941]): *Szekszárd Megyei város monográfiája*. Szerk.: GAÁL ATTILA. Szekszárd, 2006 (hasonmás kiadás az 1941. évi után)

Melléklet 1

1. Tormay (Krenmüller) Károly műveinek bibliográfiája⁷²

1. *Dissertatio inaug. medica sistens quaedam de febre nervosa*. Pestini, 1829.
2. A fogakról, különösen a hasznos házi emlős állatokat tekintve, azoknak életkorok megismerése végett. Pest, 1831.
németül: Von den Zähnen in besonderer Rücksicht auf die nutzbaren Haussäugethiere, zur Bestimmung ihrer Alters. Pest, 1831.
3. Adalékok t. Tolna vármegye orvos-statisztikájához. *Magyar Orvos-Sebészeti és Természettudományi Évkönyvek*. I. kötet, 6. füzet, 6. sz. (1844. június) 299–301.; II. kötet, 1. füzet, 7. sz. (1844. július) 45–47.; II. kötet, 2. füzet, 8. sz. (1844. augusztus) 91–93.; II. kötet, 2. füzet, 10. sz. (1844. október) 194–197.; II. kötet, 2. füzet, 12. sz. (1844. december) 298–300.
4. Rövid utmutatás a törvényszéki orvosnak. Szegszárd, 1844.
5. Utasítás a védhimlő oltonyozására. Szegszárd, 1845.
6. Tolnamegye orvosi hely népirata. H.n., 1846.
7. *Bábászati Kalauz. Kézikönyv falusi bábák számára*. Szegszárd, 1846. (2. bőv. kiadás. Pest, 1852., 3. jav. kiadás. Pest, 1856. Németül. 2. kiadás. Pest, 1852. Német és szlovák nyelven is kiadták)
németül: Wegweiser in der Geburtskunde. Ein Handbuch für Landhebammen. Pest, 1846 és II. verm. Ausg. Pest, 1852.
8. A közegésség és orvosi rendőrség állapota Tolna-megyében 1845/6-ban. *Orvosi Tár* 3. folyamat 12. köt. 6. sz. (1847. augusztus 8.) 86–95. és 7. sz. (1847. augusztus 15.) 97–112.
9. Terhességi naptár. A' terhesség 's szülés idejét biztosan kiszámoló, terhes nők, bábák, orvosok, ügyvédek s törvényszéki bírák számára. Pest, 1852.
németül: Schwangerschafts-Kalender. Zur richtigen Berechnung der Zeiträume der Schwangerschaft u. des Tages der Entbindung. Für Schwangere, Hebammen, Aerzte, Rechtsanwälte u. Richter. Pest, 1852.
10. Statistikai adatok Pest városi igazgató fő-orvos Dr. Tormay Károly hivatalos jelentése Pest városa közegésségi állásáról 1852-re. *Budapesti Hírlap* 116. sz.

⁷² A bibliográfia összeállításához felhasználtuk SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái* (<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>, utolsó lekérdezés: 2018.01.28.), valamint GYÖRY TIBOR: *Magyarország orvosi bibliográfiája, 1472–1899*. Budapest, 1900 (A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat Könyvtára. 83.) című munkáit, valamint a korabeli folyóiratokban fellelhető cikkeket.

(1853. május 18.) 581.; 120. sz. (1853. május 22.) 605.; 126. sz. (1853. május 31.) 647–648.; 128. sz. (1853. június 2.) 660.

németül, önállóan: Statistische Bemerkungen aus dem Sanitäts-Berichte für die Stadt Pest vom Jahre 1852. Pest, 1853.

11. Medicinische Topographie der kön. Freistadt Stadt Pest, mit besonderer Beziehung auf die meteorologisch-sanitätischen Verhältnisse des Jahres 1853. Pest, 1854.⁷³

12. Adalékok az 1854–55-ben Pest város és környékében dühöngött cholera járvány statisztikájához. Pest, 1856. Kül. ny. a Budapesti Hirlapból.

németül, önállóan: Beitrag zur Statistik der Cholera-Epidemie in der Stadt Pest und ihrer nächsten Umgebung im Jahre 1854–55. Pest, 1856.

13. Népszerű mozgalom Budapesten. [1854/5-re vonatkozóan] *Orvosi Hetilap*. 1. évf. 9. sz. (1857. július 30.) 129–136.; 10. sz. (1857. augusztus 6.) 145–152.; 11. sz. (1857. augusztus 13.) 161–167.; 12. sz. (1857. augusztus 20.) 177–180.; 13. sz. (1857. augusztus 27.) 191–202.; 14. sz. (1857. szeptember 3.) 209–214.

14. A népesség mozgalmának kimutatása Budapesten 1854-ben és 55-ben. *Magyar Akadémiai Értesítő* 17. évf. (1857) 195–221.

Új Magyar Múzeum, egyszersmind a Magyar Akademia Közlönye. 7. évf. 2. kötet. Pest, 1857. 195–221.

Önálló kiadványként: A népesség mozgalmának kimutatása Buda-Pesten 1854-és 55-ben. Pest, 1857.

önállóan, németül: Bevölkerung der Städte Buda-Pest und ihre Bewegung im Jahre 1854/5. Pest, 1857

15. Pestváros igazgató főorvosának 1857. Julius-havi meteorologiai és egészségügyi hivatalos jelentéséből. *Orvosi Hetilap* 1. évf. 12. sz. (1857. augusztus 20.) 191–192.

16. A közegészség állapota Pest szabad királyi városában 1858-ik évben. Pest, 1859.

németül: Das Sanitäts-Jahr 1858 in der Stadt Pest... *Vaterländische Mittheilungen aus dem Gebiete der National-Oekonomie, Statistik, Geografie, Ethnographie*. I. Heft. Pest, 1859. 27–90.

Das Sanitäts-Jahr 1858 in der Stadt Pesth. *Zeitschrift für Hygieine, medicinische Statistik und Sanitätspolizei*. Hrsg.: Fr. Oesterlen. Erster Band. Tübingen, 1860. 225–262.

⁷³ A munka magyar kiadását is tervezték. FERENCZY–DANIELIK 1856. 591.

17. Az 1857-ik évi August. 31-től September 6-ig Bécsben tartott harmadik nemzetközi statisztikai gyülekezet üléseinek rövid vázlata orvosi szempontból. *Orvosi Hetilap* 1. évf. 18. sz. (1857. október 1.) 280–284. és 19. sz. (1857. október 8.) 296–301.
18. Tormay Károly észleletei a légtünetek és egészségügy körében 1863-ik év folytán. *A Magyar Orvosok és Természettudósok nagygyűlésének munkálatai*, 1864. 10. sz. 174–157.
19. Adatok az élet- és halálozási viszonyok statisztikájához Pest városában, különös tekintettel az itt 1831. 1854/5. és 1866-ban uralgott cholera-járványokra. Pest, 1868 (különlenyomat a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai és Nemzetgazdasági Közleményei 1867. IV. kötetéből és a Budapesti Hírlapból)
20. Orvosi statistika. A közgazdasági minister által szervezett statisztikai tanfolyamban előadták DR. T. K. ÉS DR. NIEDERMANN GYULA. Pest, 1869. (Statisztikai előadások XI.)

Melléklet 2.

Keleti Károly listája Tormay Károlynak az Országos Statisztikai Tanácsban tartott előadásairól (KELETI 1869. 170.):

A népesség mozgalma Pest városában 1859-ben

A légköri, betegesedési és halálolási viszonyok Pest városában 1859-ben

Az ujonczozási vizsgálatra vonatkozó adatokat

Az egyházmegyék népességi statistikája

Az egri rom. kath. érseki megye népessége 1861-ben

Pest város főorvosának észleletei a légtünetek és egészségügy körében 1868-ban

Pest város egészségügyi és lebeszeti viszonyait 1864-ben

Észleletek a légtünetek és egészségügy körében 1865-ben

Pest városa élet- és halálozási viszonyainak statistikája

Melléklet 3.

Tormay Károly a statisztika jelentőségéről (részlet Az 1857-ik évi August. 31-től September 6-ig Bécsben tartott harmadik nemzetközi statisztikai gyülekezet üléseinek rövid vázlata orvosi szempontból. *Orvosi Hetilap* 1. évf. 18. sz. (1857. október 1.) 280–281. cikkből)

„Minthogy én a statistikát nem tartom viszonytalan és önálló tudománynak, és miatta a tulajdonképeni s valódi tudományok művelését elhanyagolva látni nem akarom, a statistika mezején tett törekvéseim célja fölött csakhamar tiszta és világos meggyőződésre jutottam, miután én magamnak a néprajzi, időjárás, közegészségügyi s több más idevágó tanulmányim gyakorlati szükségleteit a statistika által és a statistikából szerzem meg.

Mindekorrig őrizkedtem a számhalmazok által nyert eredményekből következtetéseket vonni, különösen ott hol az értékitendő szám kicsiny és több év során tett tapasztalat szerint többször tetteg be nem bizonyult volt; miután ily módon az ember csakhamar a valószínűségi statistikának tévutjára szorítkozik; és épen a statistikára nézve van abeli véleményem, hogy ott, hol számokra építünk, jobb mítsem tudni, mint valamit rosszul tudni, vagy valami bizonytalan bizonyosnak tartani; minthogy első esetben a valót elérni törekedünk és elérhetjük, utóbbi esetben pedig elfogulva a tévedések örvényében elmerülünk.

Szükséges, hogy a statistika alapjául tények szolgáljanak, mert összeállítására a legfontosabb és egyedüli tényező a szám.

A természet- és több más tudományok nélkülözhetik ugyan a statistikát, de az állam-kormányzás bizonyos ágánál és épen úgy a közegészségügyi igazgatásnál is nélkülözhetlenné válik. Mindazáltal nem szabad a statistikának régi kényelmes hivatalos állásában megmaradnia, egyedül csak azon országra, melyben épen kezeltek, szorítkoznia; kimutatásaival csak későn a tények és viszonyok után, midőn már ezek a történelem tárgyaivá lettek, elő állnia. Kell hogy föladatának hamar, kielégítőleg és összehasonlítólág a szó teljes értelmében megfeleljen, mert különben valódi becst elveszti, mindamellott hogy számokban rejlik, melyek annak idejében fölhasználva és értékesítve nagy jelentőségűek lehetnek.”

Forgotten unfortunately as a physician-statistician: Károly Tormay (Krenmüller, 1804–1871)

Károly Tormay (Krenmüller, 1804–1871) as one of the pre-eminent 19th century Hungarian physicians however forgotten unfortunately by the posterity was born in Vác/Hungary. He graduated as MD in Pest 1829 and following short studies in Western Europe was employed as assistant professor of the medical faculty in veterinary medicine. Since 1832 he was appointed as a honorary chief medical officer (since 1842 regular) in Tolna County and as director of the Szekszárd Hospital at the same time and later as a judge of the Court of the County. He was solicitous for the general public health matters of the County and reforms of physicians' corporation as well. He developed the hospital in his charge, published information booklets and took actively part in the dialogs of medical associations. His articles were regularly published in the "Orvosi Tár" paper and was elected member of Hungarian Royal Society. As the County's chief medical officer, he had to write annual reports ordered and determined professionally by Joseph II to the Hungarian Royal Council of Governor. We may assume that these reports based his interest for medical statistics. Beyond official reports and alone among all contemporary colleagues he published the concerning County experiences (population, medical personnel, weather, significant diseases, health policy, state of hospitals and pharmacies, smallpox vaccinations) in the "Orvosi Tár" and the Annals of Physicians and Surgeons. During the Freedom Fight as appointed concillor of the Health Department of Ministry of Defence, he was engaged primarily in the organization of field hospitals. Since 1850 he was appointed concillor of the Royal Council of Governor and chief medical officer of city Pest. That time he published the city's medical topography which was his first one of this kind and up to the level of former reports by Sámuel Benkő about Miskolc in 1782 and by Antal Jankovich about Pest-Buda in 1838. In the second half of the 1850s he published a series of articles similar that of Tolna County about the epidemiological and demographical status of Pest. As a summary of his works he dedicated a special presentation about medical statistics in 1869.

This study presents Károly Tormay (Krenmüller)'s works partly printed partly in manuscripts (e.g. the report 1847 about the intermittent fever) that are pre-eminent sources in our days too for exploring the history of medicine and demography.

Keywords: Karl Tormay (Krenmüller), Tolna County, Pest, chief medical officer, report, medical topographie, medical statistics